

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

СЕРІЯ 8

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
(МОВОЗНАВСТВО І ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО)

ВИПУСК 7

РОЛЬ МОВИ У ФОРМУВАННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ЗА О. ПОТЕБНЕЮ)

У статті здійснено аналіз наукових доробків О. Потебні та комплексне теоретико-методологічне осмислення мови як головної ознаки і символу нації, базового критерія ідеї етнічної ідентичності українців. Сформульовано базові принципи концепції етнічної ідентичності вченого відповідно до сучасного контексту. З'ясовано роль мови як чинника самоідентифікації у процесі формування етнічної ідентичності українців.

***Ключові слова:** етнічна ідентичність, самоідентифікація, мовна політика держави, націоналізм, денаціоналізація, громадянське суспільство.*

*Майбутнє України визначатиметься тим,
чи усвідомить цей малюк значення
рідної мови для себе і своєї землі.*

О. Потебня

Постановка проблеми полягає у необхідності концептуального та теоретико-методологічного осмислення мови як базового чинника у процесі самоідентифікації українців – нації з багатовіковою культурою і традиціями. Радянське минуле і російська пропаганда розбалансували українців як народ. Відповідно сьогодні наше завдання – 'осягнути непересічну роль мови у формуванні громадянського суспільства. Саме мову як культурну традицію народу трактував у своїх працях мовознавець О. Потебня. Наукові доробки видатного науковця, на жаль, ще мало досліджені в українському науковому просторі. Праці О. Потебні в Україні практично не перевидавалися, що призвело до низького рівня осмислення його надбань.

О. Потебня запропонував власні наукові парадигми, які заклали фундамент української науки [4, с. 28]. Розроблені ним концептуальні гіпотези до нашого часу суттєво впливають на розвиток філологічної думки, сприяють розв'язанню її актуальних проблем. Та новаторство теоретичних підходів ученого до вивчення явищ мови і культури не завжди було зрозумілим його сучасникам у добу панування позитивістських, описових методів [8, с. 530]. Осягнути їх велике значення для науки вдалося лише у ХХ столітті. Саме праці О. Потебні забезпечили визнання вітчизняних розвідок у галузі філології на європейському рівні [1, с. 44].

Учений вбачав у мові фактор самоідентифікації нації, вид діяльності, який потрібно розглядати в контексті минулого, сучасного і майбутнього, спираючись на ментальні особливості українців, поняття народності і демократизм.

Науковець у своїх працях наголошував, що сталий розвиток мови – одна з головних передумов стабільного розвитку нації. Народи втрачають духовну самостійність та культурну самобутність із втратою рідної мови та перейняттям чужої [2, с. 11]. Відповідно людина перестає себе ідентифікувати з певними культурою, звичаями, історичним минулим, що нівелює її як громадянина. А в умовах побудови громадянського суспільства (тобто суспільства, яке здатне сформувати свої потреби і цінності й захистити їх незалежно від держави і влади) та європеїзації просто необхідно відродити мовну традицію українців, інакше нація втратить свою самобутність.

Концепція непересічного впливу мови на процес формування етнічної ідентичності, на нашу думку, потребує більш глобального осмислення та комплексного опрацювання. Цим і зумовлена **актуальність** дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій із зазначеної проблеми свідчить, що роль мови у формуванні етнічної ідентичності цікавила багатьох відомих дослідників. Деякі аспекти цього питання досліджували І.І. Срезневський, В.Ю. Франчук, Л.А. Булаховський, Ю.В. Шевельов та багато інших науковців.

Деякі теоретичні положення вчення Потебні про художню мову розвинули В.В. Виноградов, Ю.Б. Тинянов, М.М. Бахтін та інші видатні філологи.

Крім того, велику увагу приділяв вивченню наукового доробку Потебні та його наукових парадигм І.Я. Франко, який прорецензував усі найвідоміші праці вченого з фольклору та літературознавства. Варто зазначити, що нині в Україні активізується робота із систематизації та опрацювання рукописної спадщини О. Потебні з метою видання повного зібрання його творів до 170-річчя від дня народження [9, с. 24].

Метою цієї наукової статті є дослідження наукових доробків О. Потебні та комплексне теоретико-методологічне осмислення мови як головної ознаки і символу нації, базового критерія ідеї етнічної ідентичності українців.

Відповідно до мети роботи сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати фундаментальні праці із загального мовознавства, граматики, фонетики, семантики, діалектології, основними з яких є «Думка й мова» (1862), «Замітки про українську мову» (1870), «Мова й народність» (1895);
- сформулювати базові принципи концепції етнічної ідентичності О. Потебні відповідно до сучасного контексту;
- з'ясувати роль мови як чинника самоідентифікації у процесі формування етнічної ідентичності українців.

У процесі дослідження нами були застосовані такі **методи дослідження**: аналізу, синтезу інформації для дослідження елементів концепції етнічної ідентичності у мовознавчих працях О. Потебні та узагальнення отриманих висновків; абстрагування, щоб виокремити у наукових доробках вченого лише ті положення, які стосуються регламентації мовної діяльності та відповідають ідеї етнічної ідентичності; а також дедуктивний метод задля того, щоб окремі погляди та критичні зауваження наукової спільноти зіставити з поглядами самого науковця.

Новизна роботи полягає у сучасній оцінці концепції етнічної ідентичності О. Потебні як основоположного чинника формування громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова – це ДНК будь-якого народу і найдорожчий спадок кожного покоління. У сьогоднішньому глобалізованому світі, враховуючи державний євроінтеграційний курс, чи не найважче зберегти етнічну цілісність народу, яка неможлива без єдиної мови. Крім того, говорячи про українців як народ, варто розуміти ще одну проблему – зросійщення східних регіонів шляхом багаторічної російської пропаганди. Тому сьогодні необхідно дискутувати про запровадження мовної політики держави не на рівні лозунгів, а як комплексної системи заходів, спрямованих на формування етнічної ідентичності українського суспільства. Надзвичайно актуальними у цьому контексті є такі праці вченого-ерудита О. Потебні: «Думка й мова» (1862), «Замітки про українську мову» (1870), «Мова й народність»(1895).

«Єдина ознака, за якою пізнаємо народ – єдність мови. Національна свідомість є тим історичним двигуном, що відтворює єдність народу» [7], – ідея, проголошена науковцем наприкінці ХІХ століття сьогодні потребує розвитку у новітніх наукових парадигмах.

Найбільшого ступеня розробки мовна проблематика в контексті ідеї етнічної ідентичності набула у праці «Думка й мова» [6]. Фактично у цьому фундаментальному науковому доробку О. Потебня розробив філософську концепцію мови, яка базується на таких основоположних принципах:

- У процесі комунікації реципієнт формує для себе певні ментальні образи, сприймаючи інформацію крізь призму власного досвіду, що призводить до модифікації самого повідомлення.
- Мови є переважно замкненими системами, особливості яких зрозумілі лише представникам певної етнічної спільноти.
- Внутрішні формотворчі елементи мови є сталими характеристиками, через що забезпечується і відносна герметичність кожної мовної системи.

Відповідно концепція етнічної ідентичності за Потебнею полягає саме у реалізації цих принципів у процесі розвитку суспільства.

На етапі становлення громадянського суспільства основоположними для нас також є ідеї О. Потебні, обґрунтовані у праці «Мова й народність». Автор наводить аргументи щодо шкоди заполітизованого впливу на мислення і мовлення людини та заперечує доктрину двомовності. Особливо шкідливим це втручання є для маленьких дітей: «Знання двох мов у ранньому віці не є оволодіння двома системами зображення й повідомлення

одного й того ж кола думок, а навпаки роздвоює це коло й наперед утруднює досягнення цілісності світобачення, заважає науковій абстракції» [10, с. 198]. Тобто з декількома мовами дитина сприймає і декілька різних ціннісних систем, які часто, з огляду на особливості історичного процесу, є протилежними, як наслідок – формуються хибні ідеали, а в дорослому віці громадянин не може себе ідентифікувати як цілісну особистість з певною національною приналежністю. Саме тому на основі рідної мови дитина повинна сформувати сталу систему цінностей, що в дорослому віці дозволить себе ідентифікувати як певну національну одиницю. «Мова є засіб розуміти самого себе», – зазначав науковець.

З огляду на мовну ситуацію в країні, штучно створивши конфлікт шляхом використання заангажованих медіа, українцям нав'язали стереотипні радянські цінності. Така ситуація багато в чому спричинена багатовіковою залежністю України від інших держав. На жаль, історичний процес унеможливив формування етнічної ідентичності у старших поколінь; а відсутність грамотної мовної політики в незалежній Україні – у молоді. Саме тому процеси білінгвізму такі шкідливі для українців – з перейняттям іншої мови ми втрачаємо власну ідентичність. Бо лише засвоївши з рідною мовою систему базових цінностей, ми можемо говорити про беззаперечну користь від вивчення іноземних мов як інтелектуального досвіду. Тому на сьогодні надзвичайно актуальним є запровадження на рівні держави прогресивної мовної політики, в основі якої будуть національні інтереси.

У зазначеному контексті О. Потебня ще у ХІХ столітті вводить у науковий обіг термін «денаціоналізація» [7] як синонім занепаду суспільства у процесі нав'язування чужої мови, цінностей, культури. Вчений дійшов висновку, що денаціоналізація, яка відповідно до закону «Про засади мовної державної політики» характеризується звуженням сфери вживання національної мови [2, с. 13], призводить до конфлікту поколінь та унеможливлює передачу повних кодів молоді.

Традиції народу, осередком яких є передусім мова, у процесі денаціоналізації нівелюються та перестають бути визначальними у подальшому розвитку народу [5, с. 257]. Нація бідніє духовно та інтелектуально з нав'язуванням чужих цінностей (навіть якщо відбувається стрімкий економічний розвиток). Такий народ перестає продукувати найбільшу цінність ХХІ століття – інформацію, і лише поглинає продукти чужої інформаційної діяльності. Такою була політика Російської імперії і Радянського Союзу, спрямована на уніфікацію мови і культури [4, с. 136], такою залишається політика Росії, на жаль, по відношенню до України як свого сателіта. Тому на сьогодні так важливо позбутися ідеологічної

залежності і збудувати потужне громадянське суспільство на принципах етнічної ідентичності та соціальної відповідальності.

Зникнення хоча б однієї мови, на думку Потебні, наближає людство до занепаду, бо зменшується світове культурне розмаїття. Варто розуміти, що процеси глобалізації не повинні супроводжуватися законами одноманітності, у цьому випадку людство зупиниться в розвитку. Не повинно бути «загальнолюдської» мови, тому що світова культура збагачується за рахунок взаємодії національних культур та мовного багатоманіття.

Цікавою також є позиція О. Потебні щодо того, що архаїчним мовам більш притаманна денаціоналізація. Тобто ті мови, які постійно зазнають змін у процесі історичного розвитку, є більш стійкими за своєю природою. І тому мова в сучасному світі має бути і традицією, і новацією одночасно. Таким чином забезпечуватиметься постійний зв'язок поколінь.

Ознайомившись з науковими доробками О. Потебні, можна стверджувати, що *концепція етнічної ідентичності полягає у народній єдності, яка не залежить від походження, зовнішніх ознак, географічних особливостей, закономірностей способу життя, релігійних поглядів, навіть більше – від державної цілісності. Багато народів не мають цих ознак. Головною ознакою народності є мовна єдність, яка формує національний світогляд. Тобто мову як особливу систему прийомів мислення, традицію і новацію одночасно, елемент культурного надбання (ознаки етнічної ідентичності) ми зобов'язані зробити фундаментом нашого громадянського суспільства.*

Отже, на сьогодні *роль мови як чинника самоідентифікації у процесі формування етнічної ідентичності українців є непересічною. Загалом же розвиток мови – одна з головних передумов сталого розвитку нації. О. Потебня наголошував на значенні слова як засадничого, базового принципу свідомості нації, іншими словами, мовної свідомості. Мова є концентратом національного світогляду, запорукою духовного збагачення особистості та творчого осмислення дійсності людиною. І, що найголовніше, кожна мова світу по-своєму унікальна і глибоко відмінна система прийомів мислення, що й обумовлює її неповторність [3, с. 126]. Тому так важливо на сьогодні забезпечити сталу мовну політику на державному рівні. Сьогодні ми говоримо про проблему зросійщення, але завтра ми матимемо проблему втрати етнічної ідентичності у процесі європеїзації, якщо наші світогляд та система цінностей не вибудовуватиметься на засадах рідної мови. Міжнародний досвід повинен збагачувати і зміцнювати націю, сприяти розвитку, але не розчиняти національну ідентичність.*

Висновки. У процесі дослідження проаналізовано фундаментальні праці О.Потебні із загального мовознавства, граматики, фонетики, семантики, діалектології, основними з яких є «Думка й мова» (1862), «Замітки про українську мову» (1870), «Мова й народність» (1895); сформульовано базові принципи етнічної ідентичності О.Потебні відповідно до сучасного контексту; а також з'ясовано роль мови як чинника самоідентифікації у процесі формування етнічної ідентичності українців.

Відповідно мова – це не просто засіб вербальної комунікації, це особлива система прийомів мислення, традиція і новація одночасно, елемент культурного надбання, фундамент громадянського суспільства.

Внесок О.Потебні у розвиток науки важко переоцінити, концепція етнічної ідентифікації вченого є дороговказом у сучасному процесі формування багатовекторної мовної політики держави, яка базуватиметься на мовній єдності та формуватиме національний світогляд.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. До джерел: ідеї мовної динаміки у працях О.О.Потебні // Бацевич Ф.С. Нариси з комунікативної лінгвістики. – Львів, 2003. – С. 7–48.
2. Вільчинський Ю. Олександр Потебня: думки про слово і національність // Слово і час. 1992. №1. – С. 9–15.
3. Кісь Р. Мова і світобачення народу: (Етнопсихолінгв. Концепція О.Потебні і проблематика мовного релятивізму) // Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002. – С. 97–179.
4. Павлюк М.В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. – К.; Одеса: Вища шк., 1978. – 183 с.
5. Потебня А.А. Из записок по теории словесности : Фрагменты // Потебня А.А. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 249–252, 256–260.
6. Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.
7. Потебня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація/ статті і фрагменти / упоряд. Шевельов Ю., Українська вільна академія наук США, Нью-Йорк, 1992.
8. Франчук В.Ю. К столетию «Из записок по русской грамматике» А.А.Потебни: (1874–1974). // Изв. Акад. наук СССР. Сер. литературы и языка. – М., 1974. – Т. 33. – № 6: (ноябрь – декабрь). – С. 527–535.
9. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності / В.Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
10. Язык и народность. Стаття реконструйована В. Харцієвим з рукопису Потебні і вперше видрукована в «Вестник Европы», 1895, IX, – С. 5–37, потім передрукована в третьому виданні «Мысль и язык», Харків, 1913, – С. 187–221.

В статтє осуществлен анализ научных работ А. Потебни, а также комплексное теоретико-методологическое осмысление языка как главного признака и символа нации, базового критерия идеи этнической идентичности украинцев. Сформулировано основные

принципы концепции этнической идентичности ученого в соответствии с современным контекстом. Определено роль языка как фактора самоидентификации в процессе формирования этнической идентичности украинцев.

Ключевые слова: *этническая идентичность, самоидентификация, языковая политика государства, национализм, денационализация, гражданское общество.*

The analysis of O. Potebnja's scientific heritage and the complex theoretical methodological comprehension of a language as a main indication and a national symbol, as well as the basic criterion of the idea of the Ukrainian's ethnic identity has been made in the paper. The key principles of the scientist's ethnic identity concept in accordance with the current context have been formulated. The role of a language as a means of self-identification in the process of the Ukrainians' ethnic identity has been clarified.

Key words: *ethnic identity, language policy of the state, nationalism, de-nationalization, civil society.*